

Бойчук Ю.Д.

докторант кафедри загальної педагогіки,

Харківський національний педагогічний

університет імені Г.С. Сковороди

ІСТОРИКО-ГЕНЕТИЧНІ КОРЕНІ ЕКОЛОГО-ВАЛЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена вивченню еволюції історичних традицій та стереотипів, генетичного та логічного зв'язків між різними історичними етапами формування еколого-валеологічної культури.

The article is devoted to studying the evolution of historical traditions, stereotypes, genetic and logical connections between different historical steps of forming ecological and valeological culture.

Постановка проблеми. У нинішніх умовах зростаючого погіршення якості навколишнього середовища та здоров'я населення актуальною проблемою сучасної педагогічної науки й практики стає формування еколого-валеологічної культури як основи свідомої неруйнівної екологічної і здоров'язберігаючої поведінки особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ю.Д. Бойчук і С.К. Зіоменко [1] зробили одну з перших спроб сформулювати теоретичні та методологічні основи формування еколого-валеологічної культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Еколого-валеологічна культура вчителя розглядається як інтегративне утворення у структурі його професійної культури, яке сприяє оволодінню ціннісно значущими підходами до природи і здоров'я людини в межах інтелектуальних, емоціональних, вольових виявів особистості педагога, яке обумовлює рівень екологічної спрямованості його валеологічних переконань, тобто народжує здатність відчувати гармонію між людиною і природою та потребу її охороняти; яке допомагає вчителю усвідомити власний виховний потенціал і можливості його застосування

щодо вирішення екологічних та пов'язаних з ними валеологічних проблем.

Історико-генетичні корені еколого-валеологічної культури, які важливі для її подальшого науково-теоретичного і методологічного обґрунтування, залишаються малодослідженими.

Мета роботи полягає у вивченні еволюції історичних традицій та стереотипів, генетичного та логічного зв'язків між різними історичними етапами формування еколого-валеологічної культури.

Результати дослідження. Витоками еколого-валеологічної культури є уявлення про людину як біопсихосоціальний та космопланетарний феномен; поняття триєдності організації людини (духовна, психічна і фізична складові); співвідношення біологічного і соціального в людині; розуміння здоров'я людини та детермінуючого значення природнокосмічних і антропогенних факторів; визнання індивідуальності та цілісності людини.

Для архаїчної епохи характерною була психологічна включеність людини у світ природи, відчуття повної залежності від неї, глибока повага та страх перед її силами. Людина шукала для себе пояснень виникнення природних процесів і явищ, намагалася зрозуміти власну природу, витоки свого здоров'я і виникнення хвороб. Оскільки емпіричні знання людини в цей час були дуже обмеженими, то вона пояснювала їх існуванням надприродних сил, надавши їм і всім явищам природи й тваринного світу своїх властивостей.

Спостереження первісної людини за природними екологічними факторами, що позитивно і негативно впливають на її організм (наприклад, шкода нечистого повітря, води, забрудненого ґрунту, неякісної їжі), використовувалися для збереження здоров'я та профілактики різних захворювань. Так подвійним шляхом – емпіричним містично-релігійним і стихійно-матеріалістичним, нагромаджувалися перші еколого-валеологічні знання та уявлення.

Для натурфілософського світогляду Стародавньої Індії притаманне прагнення зрозуміти істинну природу Всесвіту, людини та смисл людського буття. Найбільш важливими медичними і еколого-валеологічними письмовими джерелами ведичної культури Стародавньої Індії є Аюрведа, Самхіта і Вабхата.

Аюрведа – вчення про фактори довгого і здорового життя, є найдавнішою філософською, еколого-валеологічною і медичною системою

на Землі. Аюрведа розглядає людину як єдність тіла, душі, поведінки і навколишнього світу. Метою існування людини є довге і здорове життя, яке супроводжується її розвитком і успіхом. Завданням аюрведичної системи є підтримання здоров'я людини різними методами та лікування хвороб природними шляхами. Уявлення про структурну організацію людини в Аюрведі має системний підхід до всього організму, а не окремого органу. Життя людини – взаємодія зовнішнього світу людини з внутрішнім. Рівновага і саморегуляція організму людини пристосовують його до постійних змін зовнішнього світу. Це свідчить про зародження ідеї адаптації до екологічних факторів та взаємодії фізичних характеристик різних типів конституції тіла з типами з психічної конституції. Хвороби, за Аюрведою, носять психосоматичний характер і екологічна дезадаптація є стресовим фактором, що викликає розлади здоров'я [2].

На еколого-валеологічні уявлення про природу людини та її здоров'я Стародавнього Китаю мали значний вплив попередні натурфілософські вчення. Організм людини розглядався як зменшений світ, у якому здійснюється постійний взаємообмін між п'ятьма основними елементами, з яких складається світ: вогнем (символ тепла), землею, водою, деревом (рослинне начало) і металом. Сили цих процесів концентруються у двох протилежних началах – полюсах, від взаємовідношень яких і залежить рівновага чи порушення її як у всьому світі, так і в структурі людського організму. Одне з цих протилежних начал розглядалося як чоловіче (ян) і вважалося активним, світлим, друге – як жіноче (інь) – пасивне, темне. Усі хвороби поділялися відповідно на дві групи: з перевагою начала ян, що проявляється симптомами збудження функцій організму, і з перевагою инь – з ознаками пригнічення всіх функцій. Взаємовідношення цих начал визначають здоров'я або хворобу організму. З метою гармонізації взаємодії начал «інь-ян», запропоновані оригінальні оздоровчі прийоми – мокса, масаж, акупунктура, які застосовуються до теперішнього часу, але з іншим теоретичним смислом [2].

У Стародавній Греції і Стародавньому Римі еколого-валеологічні погляди отримали широкі можливості для свого розвитку. Вагомий внесок у розуміння навколишнього світу, сутності самої людини та її здоров'я зробили перш за все філософи [3]. Захворювання розглядалися не як кара богів та вселення злих духів, а як наслідок матеріальних причин, серед яких – вплив факторів навколишнього середовища.

Алкмеон першим з натурфілософів під поняттям «гармонія» розумів

«здоров'я», яке можливе за умови збалансованої рівноваги протилежностей. Демокрит душу і тіло називав тотожними, душевне здоров'я вбачав у здоров'ї мозку.

Гіппократ розробив учення про формування людини зовнішнім середовищем, про матеріальне походження психічного складу людей, про єдність природи людини, дав філософське обґрунтування здоров'ю людини та виділив медицину з натурфілософії і дав змогу їй розвиватися як самостійній науці. Гіппократ був прибічником саме еколого-валеологічного напрямку в медицині і вважав, що хворобу легше попередити, ніж усунути страждання хворої людини.

Аристотель вважав, що здоров'я людини визначається способом життя і завданням лікарів є сприяння та навчання здоров'ю здорових і хворих людей. Ним було вперше помічено, що вплив алкоголю може негативно позначатися на здоров'ї нащадків. Аристотель висунув багато методичних порад щодо виховання, зокрема духовного і фізичного.

Асклепід навчав тому, що тіло людини складається з атомів, між якими є пори і канали, через які відбувається обмін організму з навколишнім середовищем. Для підтримання здоров'я він рекомендував водні і повітряні процедури, правильне харчування, фізичні вправи.

Авл Корнелій Цельс у своїх працях для збереження здоров'я рекомендує загартовування холодною водою, дотримання особистої гігієни і норм раціонального харчування.

Клавдій Гален уперше сформулював поняття «третього стану» – перехідного між здоров'ям і хворобою, вивчення механізмів якого є основним завданням сучасної валеології.

Таким чином, у стародавніх цивілізаціях Індії, Китаю та періоду античності єдиною природничо-науковою основою уявлень про природу людини та творчого розвитку перших еколого-валеологічних понять була натурфілософія. У античний період була вперше поставлена проблема детермінантів здоров'я і найголовніша роль з них була відведена екологічним факторам.

Природа була для людини ідеалом гармонії і вона намагалася наслідувати ці якості в своєму повсякденному житті. Здоров'я у зв'язку з цим у ті часи розглядалося як гармонія, ідеал краси і високої моральності.

В епоху Середньовіччя на історичній арені з'являються арабські народи,

які в наукових працях зберегли і розвинули здобутки античних греків і римлян.

Абу Алі Ібн-Сіна (Авіценна) пріоритет відновлення і збереження здоров'я вбачав у знаннях природи людини. Він розрізняв три стани організму: «Здоров'я – коли всі функції протікають здраво, хворобу і третій проміжний стан – не здоров'я і не хвороба, як буває з тілом стариків і дітей, що одужують». Найбільшою заслугою Ібн Сіни було те, що причинами хвороб він вважав вплив факторів зовнішнього середовища: шкідливі фактори місцевості, клімату, сезону року; шкідливі фактори умов побуту, перш за все – неправильне харчування; шкідливі фактори праці – виснажлива праця; схильність до хвороб, залежно від конституції тіла; душевні потрясіння [3].

Мислителі Середньовіччя зробили спробу на основі аналізу основних поглядів на здоров'я людини періоду античності дати більш повне і глибоке його тлумачення. Розвивалося вчення про градації стану здоров'я. Було також вказано на необхідність збереження здоров'я, а не тільки лікування хворих. Провідною концепцією було визначення здоров'я як ідеального функціонування органів.

Прогресивні еколого-валеологічні ідеї в епоху Нового часу були висунуті Ф. Беконом. Він вимагав від лікарів йти назустріч природі, бути діяльним і слугувати здоров'ю людини. Дуже важливо, що він уже тоді розумів залежність здоров'я і тривалість життя від впливу на людину факторів навколишнього середовища. Бекон намагався довести, що основною парадигмою медицини має стати не лікування хвороб, а збереження і зміцнення здоров'я. Традиційна медицина і система охорони здоров'я до теперішнього часу концентрують свої зусилля навколо вивчення механізмів патології та її лікування, що і призвело їх до кризового стану, необхідності обґрунтування нових парадигм оздоровлення людини, розвитку валеології [3].

У Росії значний вплив на формування еколого-валеологічних знань мали М.В. Ломоносов, С.Г. Зибелін, І.Є. Дядьковський. Вони широко підходили до проблем охорони здоров'я. Їхні дослідження були присвячені різним аспектам здорового способу життя, оздоровчому впливу факторів навколишнього середовища на функціональний стан організму людини, виховання культури здоров'я з раннього віку. Людину разом з неживою і живою природою як єдину взаємозалежну природну систему розглядали Я.К. Кайданов і К.Ф. Рульє [4].

Таким чином, нові відкриття у природознавстві Нового часу ослаблювали метафізичні концепції і закріплювали позиції матеріалізму. У запропонованих у цей період концепціях збереження здоров'я ставиться акцент на поглибленні вивчення закономірностей функціонування організму людини. Ці знання будуть сприяти більш глибокому пізнанню людиною самої себе і механізмів збереження здоров'я. Провідною концепцією стає визнання здоров'я першим благом та основою інших благ життя, тобто виділення здоров'я в основоположні цінності.

Але нові дані про механізми здоров'я та вплив на організм людини факторів навколишнього середовища, отримані природодослідниками, мало використовувалися для його збереження і зміцнення в існуючій на той час системі охорони здоров'я, освіти та виховання людини.

Прогресивне значення для розуміння механізмів здоров'я у XIX-XX ст. мали медико-біологічні, еколого-медичні, нейрофізіологічні і психологічні дослідження І.М. Бехтерева, Ф.І. Іноземцева, І.І. Мечнікова, І.П. Павлова, М.І. Пирогова, Г. Сельє, І.М. Сеченова та інших учених [4].

Основним «мистецтвом збереження здоров'я» впродовж тривалого часу була гігієна, основні завдання якої визначені і сформульовані ще в стародавні часи. У першій половині XX ст. зусилля педагогічної науки були спрямовані на теоретико-методологічне обґрунтування гігієнічного виховання та санітарної просвіти, оволодіння медичними знаннями.

Друга половина XX століття стала періодом інтенсивного розвитку науки і техніки, початком загострення глобальної екологічної кризи, розширення спектру екологозалежних патологій людини. Найважливішим завданням суспільства знову стала профілактика захворювань і зменшення негативних наслідків факторів навколишнього середовища шляхом проведення комплексу природоохоронних заходів, кінцева мета яких – оптимізація еколого-гігієнічних критеріїв якості середовища.

Проблема формування еколого-валеологічної культури в теорії педагогічної науки в другій половині XX ст., відповідно, розглядалася у межах природоохоронної й санітарно-гігієнічної поведінки.

В умовах соціально-політичної і адміністративної системи СРСР природоохоронне виховання було елементом громадянського виховання, часто мало формальний та декларативний характер. Для санітарно-гігієнічної освіти був властивий просвітницький дидактизм, що замість формування розумного відношення до свого здоров'я, вона часто закріплювала імунітет байдужості до знань, які пропагувалися. Панувало спрощене уявлення про гігієнічну культуру, були відсутніми її цілісний підхід до людини та

гуманістична орієнтованість на духовність.

Практика показала, що комплексні природоохоронні заходи та гігієнічне виховання не змогли розв'язати проблему збереження здоров'я практично здорової людини. В центрі їхньої уваги була не сама людина і її здоров'я, а середовище і умови, в яких вона існує. Проблема здоров'я є невіддільною від проблем самої людини, вона виникає разом з людиною і видозмінюється з розвитком людської культури. Незважаючи на всі досягнення, профілактичні гігієнічні напрями, в нинішніх умовах зміни парадигм суспільного здоров'я, опинилися в кризовому стані. За 150 років існування гігієна так і не змогла виділити «індивідуальне здоров'я» в самостійну категорію [5].

Загострення екологічної та медико-екологічної ситуації у світі в другій половині ХХ ст. стало логічним наслідком антропоцентричного світогляду, основи якого почали закладатися ще з Нового часу.

Погіршення стану здоров'я населення вимагало істотної корекції та реконструкції комплексних профілактичних заходів, обґрунтування нової стратегії. І.І. Брехман [6] вводить новий термін «валеологія» і обґрунтовує предмет, об'єкт і методи нової інтегральної науки про закономірності, способи і механізми формування, збереження і зміцнення здоров'я. Ключовим словом у визначенні є «формування». Воно означає, що в структурі забезпечення здоров'я, системоутворюючим виступає педагогічний аспект, сутність якого полягає у формуванні в людини мотивації здорового способу життя і вироблення в неї індивідуального валеологічного обґрунтованого способу професійної діяльності і в цілому життєдіяльності.

Валеологія розглядає людину як складну систему в єдності і взаємодії духовної, психічної і фізичної складових. Важлива роль відводиться вивченню духовного аспекту, який є визначальним у формуванні психічного і фізичного здоров'я.

Серед напрямів валеології свій належний розвиток отримала екологічна валеологія, яка вивчає вплив природних факторів і наслідків антропогенних змін у природі на здоров'я людини, визначає стратегію поведінки людини в умовах навколишнього середовища з метою збереження здоров'я.

Сучасна освіта та виховання на всіх етапах становлення особистості повертається до людини. Соціальні перебудови в Україні актуалізували проблему відродження духовності народу. Культура особистості, виступаючи найважливішим показником духовності суспільства, розглядається сьогодні основним регулятивом його життя. Реформування системи освіти, її концептуальних, структурних, організаційних основ у контексті соціально-екологічних перетворень, які відбуваються в нашій країні, не мисляться без виховання і розвитку творчої особистості та її еколого-валеологічної культури.

Ураховуючи те, що на вчителя покладена важлива соціальна місія

виховання підростаючого покоління, то з розвитком педагогічної валеології в останні часи посилена увага почала приділятися вивченню проблем валеологічної підготовки майбутнього вчителя до роботи у школі. Серед напрямів цієї роботи слід виділити такі: санітарно-гігієнічна освіта (Е. Буліч, В. Войтенко, В. Коробчанський, В. Романенко, І. Трахтенберг); формування здорового способу життя студентів, попередження шкідливих звичок та різні аспекти фізкультурно-оздоровчої роботи (В. Бобрицька, Т. Бойченко, І. Бурлакова, О. Вакуленко, В. Гаврилюк, М. Гончаренко, В. Горащук, О. Дубогай, О. Завальнюк, Н. Завидівська, З. Іванова, І. Кривич, Г. Кривошеєва, С. Литвин-Кіндратюк, А. Міненко, В. Оржеховська, І. Поташнюк, О. Савченко, О. Сластеніна, Л. Сущенко, Н. Урум, О. Філіпп'єва, В. Шахненко та ін.); формування загальної валеологічної культури студентів (І. Брехман, М. Гончаренко, М. Гриньова, Г. Зайцев, Т. Книш, І. Поташнюк, О. Савченко, В. Сухомлинський).

У сучасних умовах погіршення якості навколишнього середовища та здоров'я людини, питання формування екологічної і валеологічної культури розглядаються окремо і мало уваги приділяється взаємозв'язку між ними. Для формування еколого-валеологічної культури особистості велике значення мають роботи з різних питань екології людини та екологічної валеології М. Агаджаняна, Г. Апанасенка, Б. Величковського, Л. Гербільського, М. Гончаренко, В. Горчакова, Н. Добротіної, І. Залеського, В. Казначеева, С. Литвин-Кіндратюк, О. Микитюка, О. М'ягченко, В. Осипової, Л. Попової, Н. Семенюк, С. Шмалей та ін.

Висновки. Проведений аналіз уявлень про людину та механізми її здоров'я в античний період, період середніх віків, новий, новітній час та сучасний період, свідчить про те, що за цей період була створена ціла система знань про природу людини та механізми залежності її здоров'я від факторів навколишнього середовища. Розвиток еколого-валеологічних уявлень відбувався в напрямку від міфологічних, релігійних, натурфілософських до матеріалістичних позицій. Біологізаторські тенденції змінювалися науковими уявленнями про людину як психобіосоціальну істоту, існування якої визначається космопланетарними екологічними факторами. Здоров'я людини поступово визнавалося як особливий стан і вивчалось під впливом законів діалектики.

Подальші дослідження необхідно продовжити в напрямку глибшого дослідження формування еколого-валеологічних понять на різних історичних етапах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчук Ю.Д., Зіоменко С.К. Теоретико-методологічні основи формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя // Зб. наук. пр. «Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту» / За ред. проф. С.С. Єрмакова. – Харків: ХДАДМ (ХХІІІ). – 2004. – № 6. – С. 3-8.
2. Философия медицины / Шевченко Ю.Л., Андреев С.И., Ардашев В.Н. и др. / Под ред. Ю.Л. Шевченко. – М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004. – 480 с.
3. Чикин С.Я. Врачи – философы. – М.: Медицина, 1990. – 384 с.
4. Лисицын Ю.П. История медицины. – М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004. – 400 с.
5. Валеологія / Бобрицька В.І., Гриньова М.В., Данилюк Т.П. та ін. / За ред. В.І. Бобрицької. – Полтава: ПЦ «Скайтек», 2000. – Ч. 1. – 146 с.
6. Брехман И.И. Введение в валеологию – науку о здоровье. – Л.: Наука, 1987. – 125 с.